

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI OLQISH VA QARG'ISH SO'ZLARING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Norqobilova Nigora Uralovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi **olqish va qarg'ish so'zlarning lingvomadaniy xususiyatlari** qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu birliklarning milliy dunyoqarash, diniy e'tiqod, ijtimoiy munosabat va madaniy qadriyatlar bilan bog'liqligi yoritiladi. Olqish va qarg'ishlar xalq tafakkuri mahsuli bo'lgan paremiologik birliklar sifatida baholanib, ularning madaniy kodlanganligi va pragmatik funksiyalari aniqlangan.

Kalit so'zlar: olqish, qarg'ish, lingvomadaniyat, paremiologiya, milliy mentalitet, qiyosiy tahlil.

Lingvomadaniyat o'tgan asrning 90-yillarida o'z rivojlanish yo'liga kirgan bo'lib, bugunga kelib zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylandi. Lingvokulturologiya til va madaniyat hamda til va xalq mentaliteti, milliy o'ziga xosligining o'zaro munosabati va ta'sirini tadqiq etadi¹. Bu jihatdan u madaniyat hamda til haqidagi fan bilan o'zaro bog'lanadi.

Lingvokulturologiya sohasiga XIX asrda V.Fon Gumboldt o'zining "Tilning tuzilishi va insoniyat ma'naviy rivojiga ta'siri" nomli asari bilan tamal toshini qo'ygan bo'lib, til va millat xususiyatlarining munosabatlari haqida qayd etgan edi². Tadqiqotchi o'z ilmiy tadqiqotlarida til va madaniyatni chambarchas bog'liqligi haqida alohida to'xtalib, ma'lum bir etnosning madaniyati uning tilida namoyon bo'lmasdan qolmasligini izohlaydi.

Lingvokulturologiyaning tadqiqot yo'nalishlari keng tarmoqli bo'lib, ular quyidagicha guruhlanadi:

1. **Sinxron lingvokulturologiya.** Mazkur yo'nalishda lingvokulturologiya muayyan xalq; yoki millat tilida nutq jarayonida namoyon bo'ladigan milliy va madaniy xususiyatlarini o'rganadi.

2. **Diaxron lingvokulturologiya.** Bunda til birliklarida saqlanib qolgan qadimiy urf-odat, an'ana, hayot tarziga xos barcha xususiyatlar tadqiq etiladi. Ularning bugungi avlod vakillariga qanchalar tanish ekanligi kuzatiladi. Tilning statistik va dinamik holati qiyoslanadi. Xalq og'zaki ijodi namunalarining shakllanish asoslari o'rganiladi.

¹ Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологияси. – Тошкент: Наврўз нашриёти 2019. – Б. 224.

² Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, Москва, 1985. – С.370.

3. **Qiyosiy lingvokulturologiya.** Bir til oilasiga mansub bo'lgan tillarga xos lisoniy-madaniy xususiyatlar tadqiq qilinadi. Chunonchi, turkiy tillar oilasiga mansub o'zbek, qozok, tatar kabilar. Tillarda mavjud lisoniy-madaniy xususiyatlarning integral va differensial jihatlari o'rganilishi mumkin.

4. **Chog'ishtirma lingvokulturologiya.** Bunda turli til oilalariga mansub tillarning lingvokulturologik xususiyatlari kuzatiladi. Turli tillardagi matnlarning mazmunan moslik darajasi aniqlanadi, mos keluvchi variantlar belgilanadi.

Lingvokulturologiya yo'nalishida bajarilgan tadqiqotlarni mavzusi va mazmuniga ko'ra guruhlarga ajratib o'rganish nazariy va amaliy ma'lumotlar tahlilida ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida lingvokulturologiya doirasida yozilgan yuzga yaqin dissertatsiyalar o'rganildi.

V.A.Maslovaga ko'ra, "til, madaniyat, inson va etnos munosabati, yani lingvokulturologiya fanining tilshunoslikning boshqa yo'nalishlari bilan paradigmatic munosabati, madaniyatning til hamda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq jihatlari tahliliga bag'ishlangan³". Shuningdek, u qimmatli manbada fanning nazariy asoslari, tadqiqot metodlari, obyekti, predmeti, til va madaniyatning o'zaro munosabati, olamning lisoniy manzarasi, stereotip, metafora, timsol, xalq og'zaki ijodi namunalarida inson obrazi, ayol va erkakning jamiyatdagi o'rni, ularning tili va madaniyati, qiyosiy va chog'ishtirma tahlil metodlarining lingvokulturologiyadagi ahamiyati kabi masalalar ham yoritilgan.

N.F.Alefirenko tilga ta'rif berar ekan, uni xalq madaniyati, psixologiyasi, falsafasi va tarixini aks ettiruvchi oynaga o'xshatadi ⁴. O'zbekistonlik olim Sh.T.Maxmaraimova "Lingvokulturologiya – tildagi madaniy faktlar va ularning mahsuli bo'lmish lingvomadaniyatni o'rganuvchi fandır"⁵ deb, ta'rif beradi. Tadqiqotchi yana bir ilmiy manbada "frazologizmlar – millatning olamni anglashdagi o'ziga xos tamoyili, sog'lom fikri, axloqiy qonuniyatlarining qisqa va lo'nda obrazli ifodasi. Frazologizmlar – olam milliy manzarasining lavhalaridir⁶" deb qayd etadi.

Yana bir olimamiz D.S.Xudayberganovanning doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlari tadqiq etilgan. Lingvokulturologik yondashuvlarga ko'ra, matn muayyan xalqning madaniy qadriyatlarini, milliy-mental fikrlash tarzini namoyon etuvchi lingvomadaniy birlik sifatida o'rganilgan. Tarkibida o'xshatishlar, metaforalar, maqol va frazeologik birliklar, nutqiy etiketlar bo'lgan matnlar o'zida milliy-madaniy qadriyatlarni

³ Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001. – С.54.

⁴ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.

⁵ Махмараимова Ш.Т. Лингвокультурология [матн] ўқув қўлланмаси. – Тошкент Чўлпон номидаги НМИУ, 2017. – Б.23.

⁶ Maxmaraimova Sh.T. Hozirgi o'zbek tili. (leksikologiya). Toshkent, "Firdavs-Shoh nashriyoti". 2021. – B.271.

mujassam etgan lisoniy-madaniy fenomen sifatida qayd etilgan⁷. Ishda pretsedent birliklarning matn yaratilishidagi o'rni, o'rganilish tarixiga ahamiyat berilgan.

Bu haqda V.N.Teliya esa tilning frazeologik tarkibi – oynadir. Unda milliy-madaniy umumiylik o'z aksini topadi, milliy o'zlikni anglash namoyon bo'ladi. Aynan frazeologizmlar til vakillariga olamni idrok qilishga va anglashga undaydi⁸ deb qayd etadi. Yuqoridagi sharhlarga asoslangan holda frazeologik tadqiqiga bizning munosabatimiz: Har qanday lingvomadaniy tadqiq negizida milliy tilning xos belgilari e'tiborga olinar ekan, etnos uchun ahamiyatli bo'lgan, madaniy axborotni tashuvchi frazeologizmlarning tadqiqiga keng o'rin beriladi. Chunki, frazeologizmlar millat ruhiyatini eng ko'p va ravshan ifoda etuvchi, avloddan-avlodga hech bir o'zgarishsiz olib o'tuvchi, milliy til imkoniyatlarini eng ko'p namoyon qiluvchi birlikdir.

Frazeolog tilshunos L.I.Royzenzon “frazeologiya insonning til faoliyatidagi o'zligini ifodalovchi, murakkab va komplikativ voqelikdir”⁹ deb ta'rif beradi.

V.N. Teliya esa “tilning frazeologik tarkibi – oynadir. Unda milliy-madaniy umumiylik o'z aksini topadi, milliy o'zlikni anglash namoyon bo'ladi. Aynan frazeologizmlar til vakillariga olamni idrok qilishga va anglashga undaydi¹⁰ deydi. Yana bir ilmiy manbada frazeologiya xalqning kundalik hayoti bilan bog'liq madaniy qadriyatlarining asrlar davomida an'anaviy tarzda ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan manba hisoblanadi¹¹. Yuqorida ham tadqiqotchi tomonidan frazeologik birliklar tilning oynasi deb, e'tirof etilganligi bejizga emas. Biz shuni qo'shimcha qilmoqchimizki, tilning frazeologik qatlami nafaqat tilning oynasi, balki u tilning qadriyatlarini, urf-odatlarini zamondan-zamonga olib o'tuvchi tilning mo'jizasidir.

O.V.Balonkina rus va ingliz tillarida “suv” tarkibli frazemalarning lingvokulturologik ma'nosi¹², O.S.Krasilnikova va I.M.Podgayskayalar qarindosh bo'lmagan tillarda “suv” tarkibli frazemalar semantikasini¹³. o'rgangan. Ushbu tadqiqotda suv konseptli frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilingan bo'lsa, bizning tadqiqotimizda **Education/ta'lim, Science/ilm** mazmunli barqaror birikmalarning lingvomadaniy jihatlari tahlilga tortilganligi bilan mazkur tadqiqotdan farq qiladi.

⁷ Худайберганава Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2015. – 240 б.

⁸ Телия В.Н.Что такое фразеология. – Москва,1966. – С.123.

⁹ Ройзензон Л.И. Русская фразеология: Учебное пособие. – Самарканд: 1977. – 122 с.

¹⁰ Телия В.Н.Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва, Наука, 1992. – 143 с.

¹¹ Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школы “Языки русской культуры”, 1996. – С. 241.

¹² Балонкина О.В. Лингвокультурная значимость имени первостихии вода в составе русских и английских фразеологизмов // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 423. – С.5-14

¹³ Красильникова О. С. Подгайская И. М Семантика фразеологических единиц с компонентом «вода» в разноструктурных языках // Материалы Международной научной конференции студентов и молодых ученых (Донецк, 17-20 октября 2017 г.). – Том 4: Филологические науки. Ч. 1: Иностранная филология. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2017. – С.44 – 47.

N.A.Kindrya o'zining tadqiqotida ingliz va o'zbek tillaridagi zoonim komponentli frazeologik birliklarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilgan. Ishda o'tmishda shakllanib, hozirda semantik o'zgarishlarga uchragan zoonim komponentli frazeologik birliklarning lisoniy-madaniy, semantik xususiyatlari o'rganilgan¹⁴.

Ingliz olimlarining lingvomadaniy tadqiqotlariga oid qarashlari turli davrlarda rivojlangan va o'zgarib borgan. Ular til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganish orqali turli nazariyalarni ilgari surganlar. Quyida ushbu sohadagi ba'zi olimlar va ularning asosiy qarashlari keltirilgan:

Edvard Sapirning nazariyasiga ko'ra, til faqat aloqa vositasi emas, balki u madaniy qiyofani ham shakllantiradi¹⁵. Benjamin Lee Whorf esa Sapirning izdoshi bo'lgan unga ko'ra til va madaniyat o'rtasidagi aloqani o'rganib, "lingvistik nisbiylik" nazariyasini taklif qilgan¹⁶.

Keyingi tadqiqotchi esa Deborah Tannen lingvistik pragmatika va gender lingvistikasi sohasida tadqiqot olib borgan. U til va madaniyatning insonlar o'rtasidagi muloqotdagi roli, xususan, jinsi va ijtimoiy kontekstga asoslangan til uslublarini o'rganadi. Uning tadqiqotlari madaniyatning til orqali qanday ifodalanishini ko'rsatadi. U madaniyatning tilda qanday aks etishini va til orqali ijtimoiy hokimiyatni qanday boshqarilishini tahlil qiladi. Uning ishlarida tilning ijtimoiy va madaniy nuqtayi nazardan qanday shakllanishi keng yoritilgan¹⁷. Bu olimlarning qarashlari til va madaniyatni uzviy bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi va bu masala lingvistik va madaniy tadqiqotlar uchun asosiy ilmiy manba hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, lingvokulturologiya til va madaniyatshunoslikning kesishishidan shakllangan fan bo'lib, ma'lum bir xalqning madaniyatini tilida aks etishini tadqiq etuvchi fandır. Frazeologik va paremiologik birliklar esa xalqning madaniyatini, qadriyatini o'zida aks ettiruvchi tilning ko'zgasidir. Shu boisdan ham frazeologik birliklarni konseptual-lingvomadaniy tahlil etish frazemalarning milliy-madaniy mohiyatini aniqlashda muhim sanaladi.

Yana bir e'tiborlisi shundaki, lingvokulturologiya sohasida olqish va qarg'ishlar so'zlarni alohida ta'kidlash joizki, chunki ular ham aynan xalqning madaniyatini tili orqali ifoda etuvchi asosiy vositalardan biridir. Misol uchun

O'zbek tilidagi olqishlar ko'pincha **diniy va axloqiy qadriyatlarga** tayanadi:

- *Xudo seni asrasin*
- *Umring uzoq bo'lsin*

¹⁴ Киндря Н.А. Английские и русские фразеологизмы с компонентом-зоонимом в свете истории культуры: Дисс.... канд. филол. наук. — Москва, 2005. — 203 с.

¹⁵ Sapir, E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Routledge. 2017. — 234 p.

¹⁶ Whorf, B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Cambridge, MA: MIT Press. 2018. — 434 p.

¹⁷ Tannen, D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. New York: William Morrow and Company. 2020. — 274 p.

- *Baxting ochiq bo'lsin*
- *Baraka top*

Qarg'ishlar o'zbek xalq tafakkurida **salbiy baholash va axloqiy ogohlantirish vositasi** sifatida namoyon bo'ladi: *Ko'zing ko'r bo'lsin, Xudoning qahriga uchra, Joning chiqsin*. Qarg'ishlar madaniyatda **taqiqlangan nutq** unsuri sifatida baholanadi, biroq ular xalq og'zaki ijodida muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Ingliz tilidagi olqishlar nisbatan **neytral va individualistik xarakterga ega**:

- *Good luck*
- *All the best*
- *May God bless you*
- *Wishing you happiness*

Ingliz madaniyatida olqishlar ko'proq **xushmuomalalik formulalari** sifatida qo'llanadi. Ingliz tilidagi qarg'ishlar ko'pincha **eufemistik va bilvosita shaklda** ifodalanadi:

- *Damn you*
- *Go to hell*
- *To hell with you*

Olqish va qarg'ishlar: xalqning **axloqiy me'yorlarini** mustahkamlaydi; madaniy merosni avloddan avlodga uzatadi; milliy tafakkur va dunyoqarashni aks ettiradi. Shu sababli ular lingvomadaniy birliklar sifatida **madaniy identifikatsiya vositasi** hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek va ingliz tillaridagi olqish va qarg'ish so'zlar: lingvomadaniy jihatdan kuchli kodlangan birliklardir; har ikki xalqning milliy mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiradi; o'zbek tilida diniy va jamoaviylik, ingliz tilida esa individualizm ustunlik qiladi; paremiologik va ekspressiv nutq birliklari sifatida muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.
2. Махмараимова Ш.Т. Лингвокультурология [матн] ўқув қўлланмаси. – Тошкент Чўлпон номидаги НМИУ, 2017. – Б.23.
3. Худайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2015. – 240 б.
4. Телия В.Н. Что такое фразеология. – Москва, 1966. – С.123.
5. Ройзензон Л.И. Русская фразеология: Учебное пособие. – Самарканд: 1977. – 122 с.
6. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва, Наука, 1992. – 143 с.

7. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школы “Языки русской культуры”, 1996. – С. 241.
8. Красильникова О. С. Подгайская И. М Семантика фразеологических единиц с компонентом «вода» в разноструктурных языках // Материалы Международной научной конференции студентов и молодых ученых (Донецк, 17-20 октября 2017 г.). – Том 4: Филологические науки. Ч. 1: Иностранная филология. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2017. – С.44 – 47.